QARAQALPAQ ETNOGRAFIYASÍNDA NAǴÍSLARDÍŃ ORNÍ

Erjanova Saltanat Jańabaevna,
Qaraqalpaqstan Respublikası tariyxı hám mádeniyatı mámleketlik muzeyi filialı Moynaq ekologiya muzeyi bólim baslıǵı .

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19606573

Annotaciya. *Bul maqala Qaraqalpaq xalıq ámeliy ónerinıń tariyxı, rawajlanıwı hám milliy ózgesheliklerin bayan etedi. Onda naǵısshılıq, aǵash hám súyek oyıw, kesteshilik, toqıw sıyaqlı kórkem qol ónerleri, olardıń tábiyat, turmıs, úrp-ádet penen baylanısı túsindirilgen. Xalıq ustalarınıń dóretiwshiligi, naǵıs maǵanaları, reńler belgisi hám estetik qımbatı kórsetilip, bul miyras milliy mádeniy baylıq ekeni atap ótilgen. Onı saqlaw hám úyreniw áhmiyetli dep túsindiriwden ibarat bolıp tabıladı.*

Tayansh sózler: *Xalıq ámeliy óneri, “súyek oyıw”, “aǵash oymashiliǵi óneri”, kesteshilik, toqıw “qorali gúl”, “sirǵa naǵıs” I.V.Savickiy, T.A. Jdanko.*

Annotation. *This article describes the history, development, and national characteristics of Karakalpak folk applied arts. It explains decorative arts, wood and bone carving, embroidery, weaving, and other artistic crafts, as well as their connection to nature, life, and traditions. The creativity of folk artisans, the meaning of the patterns, the symbolism of colors, and their aesthetic value are presented, and it is emphasized that this heritage is a national cultural treasure. It is important to understand the importance of preserving and studying it.*

Keywords: *Folk applied arts, “bone carving”, “wood carving”, embroidery, weaving, “flower in the courtyard”, “engraving on earrings” I.V. Savitsky, T.A. Zhdanko.*

Xalıq ámeliy óneri áyyemgi zamannan berli xalıq tutınıp kiyatırǵan milliy buyımlar menen zatlarǵa qıya, iyrek, tolqın tárizli sızıqshalar hám sheń ber yarım sheńbersheler salıp oyıp islengen á piwayı bezewden baslanıp, házirgi dáwirdegi átirapımızdı qorshaǵan tábiyat qubılısın aǵashqa, súyekke, keramika, reńli metallar hám gezlemege súwretlenetuǵın syujetli naǵıslar menen bezewge shekemgi joqarı rawajlanǵan kórkem óner túrine kelip jetti. Tariyxiy jazba estelikler menen arxeologiyalıq dereklerge qaraǵanda, Qaraqalpaqstan jerinde xalıq ámeliy óneri bunnan eki yarım mıń jil burın, hár bir dáwirde ózine tán óshpes iz qaldırıp, bir neshe taypalardıń dóretiwshiligin qamtıp alıw menen qáliplesip ullı mádeniy miyrasqa aynalǵan.

Xalıq ámeliy bezew qol óneri óziniń haqıyqıy gózzallıǵı hám kórkem milliy dástúrligi menen ajıralıp turadi. Áyyemnen kiyatırǵan keyin ala dástúrge aynalǵan zatlar naǵ ıs, súwret, boyaw túrlerin islep shıǵıw orınlaw usılları hám jolları bolıp, bular áwladtan-áwladqa ótip kelgen.

Áyyemgi zamanlarda jazıw sızıw bolmaǵan dáwirde, adam óz oyın tasqa, súyekke, aǵashqa oyıp qashap túsirip kelgen. Házirgi “súyek oyıw”, “aǵash oymashılıǵı óneri” degen sózler sol áyyemgi zamanlardan qáliplesken uǵımlar esaplanadı. Bunnan biz qaraqalpaq xalqınıń naǵısshılıq bezew óneri de usı waqıtları baslanǵanın kóremiz. Keyinirek kiyiz basıw, órmek toqıw, kesteshilik hám t. b. ónerler payda bola baslaǵan.

Biz bunnan oyıw-bezew belgi tańbaları ómir turmıs sháriyatınan úrp-ádet, salt-dástúr tásirinen payda bolǵanın kóremiz. Xalıq ámeliy óneri hár bir xalıqta bar bolıp, olar buyımlardı tayarlawda qollanılatuǵın materialı, forması, dúzilisi, reńi, bezewi menen bir-birinen parıqlanadı. Sonday-aq, mıń jıllar dawamında xalıq ustaları dóretiwshiliginde qollanıp kiyatırǵan kórkem dástúrler kóbirek hár bir xalıqtıń jasap atirǵan ortalıǵı, tábiyatı, shuǵillanatuǵın jumısına baylanıslı boladı. Qaraqalpaq xalqınıń bir neshe ásirler dawamındaǵı uzaq tarıyıxına kóz taslasaq, el ishinde, qolı gúl, on barmaǵınan pal tamǵan ónerment bolǵanın kóremiz. Olar dóretken óner shıǵarmaları uzaq waqıtlar ótiwine qaramastan, óshpesten ha`m joytılmay, búgingi kúnge kelip jetken. Ótmishte, ata babalarımız dóretken úy-úskene buyımları kiyim-kenshekler, qara úydiń ánjamları sánli etip naǵıslar menen bezelgeni há zirgi kúnge deyin ózleriniń kórkemligi menen sulıwlıǵın joytpaǵan. Joqarı kórkem sezim menen tereń mazmunlı islengen naǵıslar kórgen adamdı hayran qaldırıp, ata-babalarımız ótmish tariyxın, úrp-ádetin, salt-dástúriniń bay miyrasqa iye ekenligin kórsetedi.

Orta Aziya xalıqları naǵıslarınıń kórinisiniń maǵanasın ashıp beriwde dúńya alımları shuǵillanǵan. Venger alımı Al'mashi hám nemets alımı Karun “qoy múyizi” naǵısınıń maǵanasın, qoy múyizine uqsaslıǵı bolganlıqtan usı manisti bildiredi degen. Al Rossiya alımı Shkayder “qoy múyizi” naǵısınıń maǵanası “ómir tiregi” ekenin, orta a`sirde İrannan shiqqanın aytqan. [1, B. 7]

Naǵıs arabsha sóz bolıp, “súwret, gúl” degen maǵananı ańlatadı. Qus, haywanat, jánlikler, ósimlik, úy, ruwzıger buyımları, geometriyalıq hám t.b.elementlerdi stilizatsiyalap kórsetip, málim ta`kirarlanıwınan payda bolǵan bezew.

Qaraqalpaq xalıq ámeliy óneri naǵıslarǵa júdá bay bolıp, oniń turmısındaǵı sandıq, sabayaq, at erleri, ergenek, ústi bas kiyimler, saz ásbapları, úy-ruwziger buyımlarına salınǵan naǵıslar adamdı eriksiz ózine tartadı ha`m kórkem, estetikalıq zawıq baǵıshlaydı. Álbette, bul tartımlı sulıw naǵıslar usınday tayar halında birden jú zege kelgen emes, olar uzaq jıllar dawamında rawajlanıp kelgen. Solay etip, jańa naǵıs elementlerin on barmaǵı ónerli, sheber ájayıp kesteshiler, aǵash ustaları, zergerler, mıskerler, gúlalshılar, toqıwshılar tárepinen jaratıp kelingen. Qaraqalpaq xalıq ónermentshiligi buyımları óziniń estetikalıq sulıwlıǵı, kórkemligi, milliy ózgesheligi menen basqa xalıqlardıń ámeliy óneri buyımlarınan ajıralıp turadi. Qaraqalpaq naǵısı ózinde dáslepki tiykarlardı saqlap qalǵan qımbatlı tarixıy miyras sıpatında onı jaratqan xalıqtıń etnikalıq tariyxı hám etnogenezin úyreniwde biybaha tiykarǵi derek bola aladı. Aǵashqa naǵıs oyıw óneri qaraqalpaqlarda burınnan bar ónerlerdiń biri bolıp I.V.Savickiydiń “Aǵashqa naǵıs oyıw” atlı kitabında bul óner tuwralı tolıq maǵlıwmat berilgen. [2, B. 239]

Qaraqalpaq kórkem ónериniń belgili izertlewshisi Aǵınbay Allamuratov qaraqalpaqlardıń aǵashqa naǵıs oyıw óneri haqqında: “naǵıstı oyıw ushın eki júzli pishaqtıń ushı, qırǵı, qashaw hám oyma nishter qollanılǵan. Naǵıslanǵan buyımlar kóbirek aq taldan islengen. Sebebi ol jumsaq hám jeńil, oyıwǵa hám alıp júriwge qolaylı bolǵan. Bulardan basqa qara tal, tut, jiyde, erikler de qollanılǵan. Lekin olardı naǵısqa tayarlawdıń hár qıylı jolları bar. Bular kómip qoyıw, qaynatıw hám keptiriw

usılında iske asırıladı. Agash taxtanıń beti nağıs oyılmastan burın josa menen yakı jılqı, qara maldıń bawırı menen ısılğan. Sonda ol qońır reńge dónedi. Bul ağashqa qurt túsiwden saqlawda hám bezewleri reń úylesiminde úlken áhmiyetke iye bolğan. Bunday túr sońınan aq reńler menen úylesip, nağıstıń shırayın ashıp kórsetedi. Josa qızıl reńdegi topiraq bolip, ol Qirantaw hám Sultan Wáyıs tawınan alınğan" dep jazadi. [1, B. 8] Shákirtler ullı ustalardıń pátiyası menen qosıp úlgisinde soraytuğın bolğan. Olar ózlerine jańa úlgi tapqan jağdayda da ustazlarınan ruxsat sorağan, sonıń ushın da ustalardıń úlgileri, basqalardıń "Súyew jolı", "Eshan jolı" dep aytılğanınday, olardıń talantlığın da bildirse kerek. Eger de shákirtleri ustaz úlgilerin anıq nağısqa túsire almasa, olarğa onday nağıslardı oyıw qadağan etilgen. Súyekten nağıs oyıw ushın negizinen qara maldıń qabırğası paydalanılğan. Onı ortasınan jarıp ishindegi ózegi alıp taslanadı. Jelimdi jaqsı tutıp turıw ushın, pıshqı menen betine sızıqlar sızılğan. Onı ağashqa qatırıw ushın bekire balıqtıń porsıldağınan islengen jelim qollanıladı. Súyektiń túsin ózgertiw ushın onı tarığa qosıp qaynatıladı. Oğan nağıs oyıw pishaqtıń yaki arnawlı nishterdiń járdeminde islenedi.

I.V. Savitskiy qaraqalpaq nağısların eki túrge bólip qarağan:

1. Eskiden kiyatırğan tábiyatqa hám ósimliklerge baylanıslı nağıslar. Bul Xiywa usılı menen tığız baylanısqan.

2. Geometriyalıq fyguralar, haywanat kórinisleri menen baylanıslı nağıslar. Nağıstıń bul úlgisinde milliy ózine tánlik seziledi. Sonıń ushın da qaraqalpaq milliy nağıslarında zoomorfizm (qoshqar shaq, bóri kóz, omırtqa, qus tili, iyt taban hám t.b) úlgileri basım bolip keledi.

Belgili etnograf T.A. Jdanko qaraqalpaqlarda 60 tan aslam milliy nağıslardıń bolğanlığın ayta kelip, olardıń 30 atamasın mısalğa keltirip, 20 túrli nağıs jiynağan.

Qaraqalpaq nağıs óneriniń sheberleriniń kópshiligi hayal-qızlardan bolğan. Olar órmek toqıw, kiyiz basıw, keste tigiw menen kóbirek shuğıllanatuğın bolğanlıqtan, úlgilerden paydalanıw menen birgelikte ózleri de kóplegen nağıslardı oylap tapqan. Túrkmen, ózbek, qazaq qol óneriniń nağısların biliw menen bir qatarda qaraqalpaq milliy nağıslarınıń ózgesheliklerin rawajlandırğan. Bular: "qos múyiz", "toqalaq múyiz", "tay tuyaq", "iyt taban", "ğarğa tırnaq", "ğaz moyin", "ğawasha gúl", "teris putaq", "taraq nağıs", "túyme bas" sıyaqlı nağıslarda, ásirese "kóylek jağa", "báshpent jağa", "báshpenttiń qaltası", "báshpent óneri", "shay qalta", "qorjin", "qarshin" nağıslarında aniq kórinedi.

Qaraqalpaqlardıń qara úyiniń ishki bezewleriniń biri "aq basqur"dıń nağısları ósimlik tárizli (daraq nağıs, shaqa nağıs,gúl nağıs), haywanatlar múshelerinen

(qos múyiz, toqalaq múyiz, ğarğa tırnaq) sonday-aq geometriyaliq múyeshliklerden ibarat.

Esikqas qara úydiń ergeneginiń joqarısına tutılatuğın uzinsha kórinisli kishkene gilemshe, túkli usıl menen toqılıp "múyiz" nağıslar menen bezeledi. [2, B. 240-241]

Al, zergerlik óneriniń órisi óz aldına. Ol pútkil dúńyanı tan qaldıratuğın dárejede úlken miyras qaldırğan. Sonin ushin da qaraqalpaq qol ónerinin tariyxta tutqan ornı girewli ekenligin aytıp ótiw orinlı.

Xalıq jaratqan óner búgingi kúnde de óziniń kórkemligin qádir-qımbatın, bahasın joǵaltpaǵan úlken milliy baylıq bolıp tabıladı.

Mádeniyattıń ajralmas bólegi bolǵan xalıq bezew hám ámeliy qol óneri kórkem sulıwlıqtıń tikleniwine jedel tásir etpekte, óner estetikalıq talǵamdı ha`m tásirli usıllardı bayıtadı. Qaraqalpaq naǵısshılıq óneri ónermentshilik, keste tigiw óneri menen baylanıslı, bular xalıqtıń kórkem ónerge bolǵan intasın arttırıp, estetikalıq tárbiyasın bayıtadı, hámme zat adamnıń psixologiyalıq oylawı nátiyjesinde islenedi.

Al Qaraqalpaqstanniń naǵıs salıw óneri respublikamızdıń tábiyat kórinislerine tiykarlanǵan. Bul arqalı xalqımızdıń tuwılǵan úlkege súyispenshiligi, tábiyatına qızıǵıwshılıǵı artadı. Naǵıs salıw óneri tek tábiyat kórinislerine tiykarlanbastan, xalıqtıń milliy dástúrleri menen kún kóris, turmıs sharayatına da tiykarlanadı.

Qaraqalpaq naǵıs elementleriniń basqa xalıq naǵıslarına qaraǵanda ayırmashılıǵı, naǵıs elementlerinde haywan, qus, ósimlik, jánliklerdiń hám úy-úskene buyımlardıń real súwretleniwi emes, al ayırım bólekleri súwretlenip kórsetiledi. Naǵıslar tábiyattaǵı zatlardıń nusqaları sıpatında tańlap alınadı. Naǵıslar gúller, jánlikler, haywanlarǵa, zatlarǵa baylanıslı ha`m geometriyalıq bolıp bólinedi. Mısalı, ǵawasha gul, qumırısqa bel, shayan quyrıq, qus tili, qoy tisi, shaqmaq, shılawısh, kelep aǵash, hám basqa kóplegen túrleri qollanılǵan. Xalıq ónermentshiliginiń kesteshilik túrinde óziniń sulıwlıǵı menen kózge túsetuǵın naǵıs "qoralı gúl" barlıq jerde taralǵan. Bul qorshalǵan gúl mánisin bildiredi. "qoralı gúl" bárinen kóbirek qızıl kiymeshekte qollanıladı.

Qaraqalpaqstannıń kóp ǵana milliy kiyimleri naǵıslar menen bezelip tigilgen. Bul nárse Qaraqalpaqstanda naǵıs salıw óneriniń anaǵurlım joqarı ekenligin kórsetedi. Bunday naǵıslar kóbinese ilimde, óńir monshaqlarda, kiyimlerde hám aǵashlarda bolǵan. Hár qıylı zatlarǵa salınǵan naǵıslar muzeylerde saqlanıp, xalqımızdıń turmısın kórsetiwde jaqsı baylıq bolıp esaplanadı. Xalıq óziniń mádeniy miyrasların saqlap keldi.

Qaraqalpaq xalıq ónermentshiligi túrleriniń biri aǵashqa naǵıs oyıw bolıp, ol xalıq bezew kórkem-óneri sheberliginiń eń eski túrleriniń biri. Bul qaraqalpaqlar turmısında keń qollanılǵan: qara úydiń islengen buyımlarında, onıń onsha quramalı emes bóleklerin bezep islewde de qollanılǵan. Oyıp bezew menen miynet quralların, qurallar ushın arnalǵan shkatulka hám yashiklerdiń betin, piskek, keli-kelsap, toqıw quralınıń jaqlawı, ayırım jaǵdaylarda qamır jayatuǵın astaqtalardıń astı betlerin bezegen. Geometriyalıq oyıp bezewler arbanıń jaqlawlarına, atlar ushın iyilgen qamıtlarǵa hám erlerge qollanılǵan. Kóplegen oyıp naǵıs salınǵan zatlar qara úylerde, olardı naǵıslı buyımlar menen kórkeytiliwde saqlanbaqta. Ósimlik bezew suknoǵa naǵıs toqıwda basım boladı: qızıl kiymeshek, jeńse, jeńush, shayqaltada hám t.b. Al júdá stillengen ósimlik naǵıs toqıwlarda kók kóylekte, aq jegdede, aq kiymeshekte aldında ushırasadı. Úshmúyeshlik ayaqları menen «sirǵa naǵıs» yamasa «taraq» tigiste toqiwda ushırasadı. Qara úydi bezew ushın qaraqalpaq alashasında aqbasqurda "taraq" tek úsh «tayaqsha»nı salıp dárwaza dep atalıwshı, kvadratlardan úlken geometriyalıq kompozitsiyanıń basın hám aqırın bezeydi. "Taraq naǵıs" tigisinde

tallıq, terekler ósip shıǵadı, bunı shártli túrde toǵay súwreti retinde qollanadı. “Qoralı gúl”, “ashilǵan gúl”, “qáreli gúl”, “túye taban” sıyaqlı ayırım ósimlik bezewler barlıq jerde taralǵan, paqal hám qamis japıraqların eske túsiretuǵın bezewler Qaraqalpaqstannıń arqadaǵı teńiz jaǵalawındaǵı rayonlarınıń tigislerinde ushırasadı.

Bul bezewdiń ekinshi ataması “ógiz sıyraq” siyrek ushırasadı. Bul bezewler tek toqıwda ǵana qollanıp, qaraqalpaq kórkem-óneriniń basqa túrlerinde olar ushıraspaydı. Naǵıstaǵı belgiler, reńler hár túrli jaǵdaydı ańlatqan, máselen, kók reń aspan mánisin: aq ren - baxıt manisin, sarı reń - bilim, zeyin ma`nisin; qızıl ren” - kún, ot mánilerin, jasıl ren - jaslıq mánisin, qara ren - jer mánislerin bildiredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Sh. Qalliqlishov, M. Amanbaev “Qaraqalpaq milliy naǵısları”
2. oqıw qollanba .Nókis 2022
3. M. Nızamov “Qaraqalpaqlar” Bilim baspasi 2020
4. Aytjanova Mekteplerde miynet sabaǵında qaraqalpaq milliy naǵısların úyretiw.